

Олександр Гуржій

**КОРДОНИ ГЕТЬМАНЩИНИ У ХVІІІ ст.
В КАРТОГРАФІЧНОМУ
ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ ВИМІРАХ**

У статті за допомогою методологічного інструментарію історичної картографії розглядається проблема формування кордонів етнічних українських земель у ХVІІІ ст. Акцент зроблено на історичних аспектах суспільних, політичних та територіальних реформувань царського уряду, які були спрямовані на обмеження автономного статусу Гетьманщини та соціальних прав українців.

Ключові слова: кордони, територіальна цілісність, автономний статус, соціальні права, Гетьманщина.

На сучасному етапі суспільно-політичного розвитку, в зв'язку з надто напруженою міжнародною ситуацією, що склалася навколо і в самій Україні, насамперед через загрозу її територіальній цілісності й економічній незалежності як соборної країни (в першу чергу з боку "північного сусіда"), в черговий раз загострилася проблема історичного формування етнічних земель і державних кордонів її народу. При цьому доводиться рахуватися з тим, що радянська історична картографія протягом тривалого часу являла собою доволі дивну картину, спотворену, як правило, на догоду правителям різних мастей, переважно сусіднього північного народу. Адже відомо: на мапах Європи другої половини ХVІІ-ХVІІІ ст. зображувалися серед інших два співіснуючих утворення: "Московське царство" або "Московія" та "Мала Русь" (або тожні "Малоросія", "Малоросійський край", з напівофіційною назвою "Гетьманщина"). Проте влада першої поступово перебрала на себе визначення "Велика Русь", стосовно ж другої серед багатьох російських урядовців, ортодоксально налаштованих політиків і істориків сформувалась думка про те, що вона не мала навіть формального, не кажучи вже про юридичне, права називатися державою, – щось таке собі "не визріле" під "високою рукою" царя-батюшки. А вже звідси походила і тягнулася, ледь не з ХVІІІ ст., зневага з боку "братів наших старших", мовляв, слід казати і писати не "в Україні" (в розумінні окремішньої країни, а "на Україні", тобто на "окраїні" Московської держави).

Характерним прикладом у цьому контексті є праця періоду "пізньої радянщини" Б. Миронова, в якій колишні землі ліквідованої імперією Запорозької Січі включено до "Степового" району Росії, "Українським" же регіоном названо лише Полтавську та Чернігівську

губернії, а до "Південно-західного" краю Росії віднесено Волинську, Подільську та Київську губернії¹. І це при тому, що в СРСР існувало офіційне правило: класифікувати політико-адміністративний устрій будь-якої республіки в минулому тільки з урахуванням її меж на сучасному етапі розвитку. Під таким ракурсом на державному рівні виготовлялись всі історико-географічні мапи тієї доби, а потому поширювались у спеціальних дослідженнях і підручниках.

Означені аспекти нині можна було б поминути чи розглядати як недоладну "данину" компартійній системі правління, якби політики Російської Федерації не продовжували насаджувати свої великоімперські й шовіністичні ідеї. Водночас з мап етнічних земель українців поступово зникли (точніше опинилися в сучасних кордонах Росії) не лише окремі населені пункти, а цілі історичні області.

Разом з тим незаперечні факти й події, які мали місце в XVII-XVIII ст., свідчать про таке.

Французький географ, італієць за походженням, Н. Сансон (San-son, 1600-1667) у 1641 р. оприлюднив карту, яка потім була видрукована в Римі 1678 р., де зображено країну під назвою "Ukraina o Paese de Cosacchi" ("Україна – земля козаків"). Означена автором територія охопила обидва боки Дніпра, поширюючись на Волинь, Полісся, Галичину. Характерно: назви "Русь" чи "Росія" відсутні, а натомість визначено межі "Московії".

Прикметно також і те, що такий факт, пов'язаний з картою Н. Сансона, не зафіксовано в жодній радянській енциклопедії², хоча географ у свій час був досить відомим у Російській державі працями: "Salliae antiquae descriptio geographica" (1627), "L'Asie" (1652), "Index geographicus" (1653), "L'Africae" (1654) і ін., про що і зазначено в фундаментальному "Енциклопедичному словнику" Брокгауза та Єфрона.

Обмаль інформації в радянській і сучасній російській історіографії міститься і про наступні факти.

Географ з Італії Корнетті в 1657 р. фактично відтворив мапу Сансона, а 1688 р. перевидав її в Римі. Тим самим у черговий раз підтвердив існування України під назвою "Земля козаків".

У Паризькій національній бібліотеці зберігається географічна мапа невідомого автора, датована 1646 р., де територію майбутньої Гетьманщини по обидва боки Дніпра названо "Ukraine".

На карті французького вченого Дюваля, видрукованої в 1669 р. у Парижі під назвою "Польське королівство та держави, які від нього залежать", окремо визначено Польщу, Московію та Україну.

¹ Миронов Б.Н. Хлебные цены России за два столетия (XVIII-XIX вв.). – Ленинград, 1985. – С. 35.

² Див., зокрема, відповідні томи "Української радянської енциклопедії" (К., 1963. – Т. 12), "Радянської енциклопедії історії України" (К., 1972. – Т. 4), "Советской исторической энциклопедии" (М., 1969. – Т. 12) та ін.

Схоже можна побачити на багатьох мапах іноземних авторів XVII-XVIII ст. Однак, згадаймо ще лише про одну: англійця Мордена стосовно "штатів" ("держав") Великої Польщі, де названо власне Польське королівство, Литву та Україну (на обох берегах р. Дніпро, а нижче під нею зроблено напис "The Zaporovia lands" ("Запорозькі землі").

Щодо другої половини XVIII ст., незважаючи на всі насильницькі територіальні реформування в Україні імперської влади, на мапі М. Севтері (Аухсбург, 1773) поряд з "Московією" названа "Україна", а на південь від неї як "Землю Запорозьких Козаків" показано Запорозьку Січ.

На підставі іноземних мап, а також багатьох інших першоджерел XVII-XVIII ст. український вчений в еміграції, професор Українського вільного університету в Празі С.Шелухин дійшов висновку: всі тогочасні автори "вживають назву "Україна" постійно", а для Росії – майже виключно "Московія"³. А далі він наголосив: царський уряд стояв "за централізацію, русифікацію і панування над всіма народами в Росії – "народності великоруської", себто – москвинів, що монополюють тільки себе вважали за гідних бути носіями свободи, культури, державності і цивілізації, тому й претендували на панування над всіма народностями, перш за все над Українською"⁴. Очевидно, через такі позиції праця С. Шелухина за компартійної системи диктату й репресій перебувала в спецфондах СРСР і заборонялась для широкого прочитання.

На практиці вже в другій половині XVII ст. за безпосередньої участі царського уряду виникло кілька загроз для територіальної цілісності України. Так, підписання "Коломацьких статей" між козацькими старшинами, з одного боку, та московською владою, з іншого боку, помітно зачепило державницькі прерогативи Гетьманщини. В грамоті бояринові В. Голіцину від 5 вересня 1687 р. кремлівські правителі із задоволенням зазначили, що цю угоду оформлено "со мною прибавкою" для честі государів, і наслідком чого Військо Запорозьке приведене до них у "подданство", "прибыль" та "пространство"⁵.

В кінці століття здобуття Азова та руйнація деяких турецько-татарських фортець у пониззі Дніпра і, як наслідок, вихід до моря Московії, на думку О. Терлецького, дозволили останній оточити українські землі на півдні й півночі "немов залізним перснем, який стискав чимраз більше і так уже невелику територію Української держави"⁶.

³ Шелухин С. Україна – назва нашої землі з давніх часів. – Прага, 1936 (передрук: Дрогобич; Бескид, 1992). – С. 45.

⁴ Там само. – С. 47.

⁵ О их похвальной службе в Крымском походе: Именной, объявленный в присутствии государем боярам, воеводам и всяких чинов служивым людям, 5 сентября . // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – 1-е изд. – СПб., 1830. – Т. II. – № 1258 (далі посилання подаються на це видання). – С. 896.

⁶ Терлецький Омелян. Історія Української держави. – Львів, 1924. – Т. 2: Козацька доба. – С. 190-191.

Проте важливим стало й те, що певна частина вихідців з Гетьманщини могла займатися порівняно вільно господарською діяльністю подалі на південь від Запорозької Січі.

Згідно з Константинопольським мирним договором між Росією та Туреччиною від 3 (13) липня 1700 р., за першою офіційно закріплено Азов з навколишніми землями та новозбудованими фортецями Павловськ, Таганрог, Міус, а другій повернуто частину Подніпров'я з незначними османськими фортецями, які, правда, згідно домовленості, мали бути негайно знесені. Область же між Очаковом і Запорожжям передбачалось не заселяти⁷. Отже, ця угода на законодавчому рівні закріпила результати так званих Азовсько-Дніпровських походів (1695-1696)⁸. У ході міжнародного Карловицького конгресу 1698-1699 рр. була досягнута домовленість між Туреччиною та Польщею (договір від 16 січня 1699 р.) про передачу останній Брацлавщини, Поділля, а також південної частини Київщини.

Ще напередодні описаних вище міжнародних подій, а саме на початку 80-х років, із Запорожжя на південь Київщини з відома коронного польного гетьмана С. Яблоновського перейшло кілька сотень запорожців під орудою С. Палія. На їх багатообіцяючі заклики "вольності" сюди ж почали переселятися селяни-втікачі та рядове козацтво з різних місцевостей України. Опорним пунктом при цьому визначався Фастів, який ще незадовго перед тим був пустою, а заселився за Палія⁹. У місті збудували фортецю. Звідси правобережний полковник почав рух проти шляхтичів, чимраз далі "збирав" землі під свій "козацький присуд", тим самим зміцнюючи національні позиції на території Правобережної Гетьманщини. Тому, коли у 1686 р. постало питання між Гетьманатом і владою Речі Посполитої стосовно прикордонної області, то виявилось, що вона значною мірою вже заселена українцями. Незабаром освоєння земель поширилось на великий простір між Дніпром, Дністром і Случчю. У літописі гадяцького полковника Г. Грабянки довідуємось, що Палій, "утишивши же Заднепра и посажовавши многіе гради людми осел был яко уделній пан, войска свої охотніе по Полесю, даже до литовской границе, розстановляючи, десятини з пасек, индукти и всякіе приходи со всего Заднепра, даже до Днестра и Случи, на себе отбираючи"¹⁰. Схожу інформацію знаходимо

⁷ Юзефович Т.П. Договоры России с Востоком, политические и торговые. – СПб., 1869. – С. 4.

⁸ Докладніше про це див.: Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в азово-дніпровських походах 1695-1696 рр. // Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. – К., 1952. – Т. 4. – С. 158-186.

⁹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. VII. – С. 492; Чухліб Т. Семен Палій // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С. 186.

¹⁰ Грабянка Григорий. Летопись. – Киев, 1854. – С. 239-240.

і в інших джерелах¹¹. Між тим містечко Почеп, яке 1618 р. опинилось у складі Речі Посполитої, а за Б. Хмельницького стало сотенним центром Стародубського полку, 1686 р. Петро I за слушної нагоди приєднав до Московії й перетворив на потужний фортифікаційний пункт¹².

Від 1688 р. С. Палій періодично звертався до царського уряду через українського гетьмана та інших офіційних осіб з пропозицією возз'єднати підпорядковані йому землі Правобережжя з Лівобережжям, тобто мова йшла про "повноцінну" Гетьманщину по обох берегах Дніпра. У фастівського полковника відповідно змінилась і атрибутика. Якщо раніше він підписувався, як правило, полковник "Війська Речі Посполитої запорозького", або "Війська його королівської милості запорозького", то пізніше так: "Полковник його цісарського величства війська запорозького". А його соратник, виходець з Переяславського полку Самусь (Самійло Іванович) почав навіть називати себе "його пресвітлого величства війська запорозького гетьман український"¹³. Останній у 80-х роках перебував на посаді богуславського полковника, а в 1692 р. польський уряд призначив його наказним гетьманом Правобережної України. З кінця XVII ст. обидва полковники започаткували запеклу народну боротьбу проти місцевого панства та чиновників.

На той час визвольний рух у межах правобережного регіону, а також ідея об'єднання з Лівобережжям у складі єдиного державного утворення, набули особливої гостроти та поширення. Зокрема, в листі шляхтича В. Красинського до І. Мазепи від грудня 1690 р. було запропоновано "уступить в Русскую державу" міста Волинь і Пропойськ з повітами, які нібито знаходились у залежності від них¹⁴.

Проте московський уряд, зв'язаний умовами "Вічного миру" (1686), не міг відверто підтримувати такі тенденції. Тому, коли С. Палій передав через І. Мазепу власне побажання схожого змісту, то йому порадили дещо зачекати, а за сприятливих обставин просто перебраться зі своїми козаками в межі Лівобережної Гетьманщини¹⁵.

¹¹ Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе (далі: Архив ЮЗР). – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 2. – С. 121.

¹² Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. 1: Полк Стародубський. – С. 274-293.

¹³ Андрусяк Микола. Мазепа і Правобережжя. – Львів, 1938. – С. 39-40.

¹⁴ РДАДА (Москва). – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 708. – Арк. 1 і далі.

¹⁵ Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 316-336.

З початком XVIII ст., після проголошення війни Швеції в 1700 р., Петро I, практично повністю ігноруючи інтереси старшинської адміністрації на чолі з володарем булави, перетворює Україну (в першу чергу її прикордонні землі з Польщею) в свою заложницю при вирішенні великодержавницьких проблем. Зокрема, укладаючи угоду з польським королем Августом II Сильним (роки правління 1697-1706, 1709-1733) про спільні заходи проти шведського короля Карла XII (1697-1718), він пообіцяв поступитися Речі Посполитій кількома "градями" на Правобережжі й деякими поселеннями Стародубського полку. А вже потому відправив до Мазепи (з метою розвідати, як той поставиться до такого рішення) дяка Бориса Михайловича з "таємними" статтями. В них, зокрема, зазначалось про можливість відторгнення "от Украины" та повернення "во владеніе" Речі Посполитої "заднепровских местечек" Трахтемирова, Стайок і Трипілля (пункт 3); водночас заселення Чигирини та деяких прикордонних районів, що за "Вічним миром" мали залишатися без осілої людності (пункт 4); передачу найближчих "к стороне польской" сіл на Стародубщині (пункт 5)¹⁶.

Гетьман дуже добре розумів тактику і загальні корисливі плани царського двору щодо України. В цій справі для нього майже не існувало таємниць. Тому, щоб не загострювати стосунки з "великим государем", І. Мазепа вирішив формально не відмовляти посланцю Петра I і після дворазової зустрічі з ним "в тайне наодине ж" погодився поступитися полякам Трахтемировим, Стайками та Трипіллям. Однак, враховуючи попередній досвід і "многое непостоянство польское", зажадав закріпити означені домовленості, а саме підтвердити (зафіксувати) угоду конституцією на сеймі, а зміст її офіційно опублікувати. Цілком очевидно, що таким чином він прагнув убезпечити Українську державу від подальших територіальних зазіхань і королівської, і царської влади. На всі інші пропозиції гетьман не пристав. І хоча в тактовній формі, але принципово заявив: "... В польскую сторону уступать некоторыми мерами не возможно, таких ради причин: еСТЬМИ теми местами уступить, то на той стороне останетца **в державе его царского величества(!)*** один Киев, и будет в великом опасеніи, потому что в те Чигиринские места и протчих тех городов** перейдут на житье с сей стороны Днепра, и населятца одним летом множество, и берег той стороны реки Днепра овладеют и учнут называть тот берег своим, и будучи у реки Днепра в самой близости, произойдут от них ссоры и сей стороны Днепра жителем помешки, а запорожские казаки совершенно по всем тем Днепровским местам будут склонность иметь к той Заднепровской стороне, а ему, гетману,

¹⁶ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1859. – Ч. 2. – С. 31.

* Виділено нами. – О.Г.

** Попередньо мова йшла також про Канів, Черкаси, Крилов.

послушенство какое и учинят, и то разве по самой неволе, и от того будут как от жителей той стороны Днепра, так и от запорожцов, трудности и розни больше, и все пойдет на сторону царского величества неспокойно и ко утрате большой". І далі конкретно про Стародубщину І. Мазепа наголосив: "А от Стародубского полку в польскую сторону ко уступке нигде ничто не приличилось, потому что той Стародубской полк с поляки розделила река Сож (!), и за тою рекою, на польской стороне ево, гетманского, владения никакова нет (!), а за реку в Стародубской полк полякам вселятца непристойно же..."¹⁷.

З наведеного уривку стає, на наш погляд, цілком очевидним: поперше, рішуче небажання гетьмана ще більшого звуження його влади на правому березі Дніпра* та обмеження впливу на Запорозьку Січ; по-друге, застосування ним у формі політичного аргумента чи залякування (до певної міри, звичайно) російської сторони можливим вибухом протесту з боку запорожців і частини мешканців Лівобережжя проти пропольської орієнтації царя; по-третє, визнання І. Мазепою того незаперечного факту, що Гетьманщина, разом з нею й Київ, перебувають у складі "держави його царської величності", а також є "гетьманським володінням".

Дедалі більше переконує у тому, що Петро І прагне над усе розіграти лише власну карту в політиці щодо Речі Посполитої, нехтуючи при цьому інтересами свого союзника, гетьман іде на зближення з польським королем. Разом з тим він змінює тактику стосовно дій С. Палія на Правобережжі. Август II виказує за це приязнь до керманича Гетьманщини, нагороджує його різними відзнаками. Цікавою в цьому аспекті є королівська грамота гетьману від 22 жовтня 1703 р., де конкретно зазначено: "Так как Мы удостоверились и глубоко запечатлели в уме нашем, сколь во многих случаях засвидетельствовали Вы совершеннейшую Нам преданность**", то мы за должное почли сею грамотою изъяснить Вам благодарность Нашу и, в ознаменованіе оной пред всеми, самым делом жалуем Вас Нашим Орденом Белаго Орла***. В ожиданіи же случая оказать Вам большія

¹⁷ Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 32-33.

* Іван Мазепа протягом свого правління не полишав надії знову возз'єднати під власною булавою Правобережжя й Лівобережжя. Цікаво зазначити, що навіть в іменних указах і грамотах його нерідко називали гетьманом "Войска Запорожскаго обох сторон Днепра". Зокрема, таке титулування знаходимо в царському указі й "ізволенні" 1688 р. чернігівським полковнику Я. Лизогубу та старшині, які були відсутні під час обрання нового гетьмана, про їх "во всяких делах послушаніе і повиновеніе" Мазепі (НБУВ. ІР. – Ф. 2. – № 4729. – Арк. 1 зв.). Схоже також міститься на сторінках багатьох тогочасних офіційних документів. І. Мазепа ж, як правило, підписувався так: "Гетьман Войска его царскаго пресветлаго величества Запорожскаго". (Див.: Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 1, 2, 8, 11, 23, 39, 43 та ін.).

** Явне дипломатичне перебільшення. – *О.Г.*

*** Одна з вищих урядових нагород у Речі Посполитій.

еще милости, Мы со всегдашнею Нашею Королевскою благосклонностию, готовы пребываем"¹⁸. 24 січня 1704 р. у Ніжині Самусь передав Мазепі гетьманські клейноди й грамоту на уряд гетьманський від польського короля, а той з дозволу царського прийняв їх¹⁹. У травні того ж року Мазепа, не розкриваючи справжніх своїх намірів, перейшов на правий берег Дніпра, де його радо зустріло місцеве населення, вважаючи, що він прийшов "взяти їх під свою булаву". А вже через місяць за його наказом С. Палія було заарештовано, а Білу Церкву, яку Петро I хотів віддати полякам, захоплено. Невдовзі після того гетьман прибув під Любар на Житомирщині (за Андрусівським перемир'ям 1667 р. мав належати Польщі) і проголосив, що саме тут відтепер проходить кордон з Річчю Посполитою. Петру I він написав листа про неможливість передати Правобережжя в підпорядкування польській короні. Між тим цар у серпні 1704 р. у м. Нарві через посередництво посла, воєводи хелминського Томаса Дзялинського, уклав угоду з королем про повернення регіону (конкретно Білої Церкви й тамтешні фортеці) й "нейтралізацію" фастівського "бунтівника". Приблизно те ж саме передбачала одна з 10 "Секретных статей" коронних гетьманів Адама Сенявського та Станіслава Ржевуського до російського монарха²⁰. Проте здійснити все, що було заплановано, як і попереджав Мазепа, через військові події відразу не вдалося.

Наступного року Август II знову категорично поставив питання перед гетьманом і Петром I про реальну передачу королівській владі Правобережної України. Спеціальним універсалом він призначив для вирішення цієї справи окремих уповноважених – "комісарів", а в разі спротиву передбачав і застосування військової сили. Польський король вимагав від Мазепа – фактично правителя на обох берегах Дніпра – повернення всіх завойованих Палієм міст, у тому числі Фастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова, містечок, сіл і різних маєтностей; а також, щоб усі учасники козацько-селянських рухів переселилися на Лівобережжя. Гетьман, у свою чергу, застеріг царя: поступившись Правобережжям, кордони Речі Посполитої пройдуть надто близько до Запорожжя та Криму, зачеплять територіальні інтереси населення прикордонних полків (Переяславського, Лубенського і Миргородського)²¹.

Події 1706 р. остаточно розкрили наміри царського уряду щодо України. Влітку, відзначаючи перебування Петра I у Києві, старшини влаштували на честь високого гостя обід. Під час нього князь Олек-

¹⁸ Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 41.

¹⁹ Костомаров Н.И. Мазепа. – М., 1992. – С. 143.

²⁰ Архив ЮЗР. – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 2. – С. 63 і далі; Корд Веньямин. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – поч. XVIII ст. // Український археографічний збірник ВУАН. – К., 1930. – Т. 3. – С. 31.

²¹ Андрусак Микола. Мазепа і Правобережжя. – С. 63; Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 191.

сандр Меншиков, який був напідпитку, у "довірливій" формі заговорив з Мазепою про необхідність усунення всіх "внутрішніх ворогів", натякаючи на місцевих державців. Дещо пізніше княгиня Ганна Дольська письмово попередила гетьмана: Меншиков сам хоче стати володарем Гетьманщини. Оцінюючи ситуацію, що склалася, І. Мазепа відверто заявив серед свого оточення: "Я сам хорошо знаю, что они замышляют надо мной и над всеми вами: хотят меня уконтентовать* княжением Римского государства, всю старшину искоренить, города наши отобрать под свою область, поставив в них своих воевод или губернаторов, а когда бы наши воспротивились, то за Волгу всех их перегнать, а Украину своими людьми осадить (заселить)... Князь Александр Данилович просил себе у царя княжения Черниговского: через него он стелет себе путь до гетманства". І далі гетьман просив: "Господи! Освободи мене от их панования!"²² Саме тоді Петро I замислив "реформувати" Україну відповідно до своїх смаків і уподобань.

У 1707 р. останній знову порушив це питання: замість козацького він хотів створити регулярне наймане військо під командуванням московських старшин (пізніше реформувати їх у драгунські чи солдатські полки). Разом з тим планувалося скасувати інститут гетьманства, розпустити старшину, а владу в країні передати губернаторам. Отже, передбачалася повна ліквідація української автономії.

Стосовно Правобережжя, то цар таємно наказав Мазепі (указ від 22 серпня) не віддавати його полякам. Гетьман дещо розгубився від такої політики царя, не довіряв йому і попросив хоча б домовитися з ворожою стороною, щоб та "не цікавилася" містами й землями поблизу Дніпра – районами навколо Канева, Черкас і Чигирина. Відмовити полякам у передачі їм Правобережжя Петра I спонукали тоді такі найголовніші причини: по-перше, той розумів, що, заволодівши регіоном, королівська влада заважала б його взаєминам з сусідніми державами; по-друге, цар мав на меті закінчити війну з Швецією й оголосити її Туреччині, а "Польська Україна" стала б на заваді цьому; по-третє, це б полегшило налагодженню добрих стосунків уряду Речі Посполитої з турецьким султаном і кримським ханом²³. Москва на таке піти не могла.

І. Мазепа ж не хотів і не погоджувався віддавати Правобережжя без спеціального на те розпорядження за власним підписом сюзерена²⁴. На це довелося піти наступному гетьману Лівобережної України Іванові Скоропадському (1708-1722 рр.), але вже після трагічних для України подій 1708-1709 рр. (вторгнення військ Карла XII, переходу на його бік І. Мазепи, ліквідації царизмом Запорозької Січі тощо).

* Задовольнити. – О.Г.

²² Цит. за: *Костомаров Н.И.* Мазепа. – С. 173.

²³ Корд Веньямин. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України... – С. 33.

²⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1912. – Т. 6. – С. 381,465.

Реформуючи міське управління в межах всієї Російської держави, московський уряд поширив свої заходи на Лівобережжя й Слобожанщину. Відповідно до його указу від 18 грудня 1708 р. було створено Київську губернію, до якої ввійшло 56 міст.

В кінці 1708 р., одним з останніх указів того року, Петро I переформував у політико-адміністративному аспекті значну частину підвладної йому території. В першу чергу це стосувалось губерній Московської, Інгерманландської, Смоленської, Архангелогородської, Казанської, Азовської, Сибірської та Київської. Особливо вражаючими негативними наслідками ця реформа загрожувала Гетьманщині. Адже саме створення Київської губернії передбачало "перекроїння" не лише меж останньої, а вносило деструкцію в усе козацько-старшинське правління на Лівобережжі, Слобожанщині, частково на Правобережжі й не тільки. Складається враження, що цим актом цар хотів жорстоко помститися українцям за "зраду" І. Мазепи. І це незважаючи на обставину загрози іноземного вторгнення з боку Карла XII і його спільників з боку Польщі. Безпосередньо центром Київської губернії було визначено Київ, до якого приписувались такі основні міста*: Переяслав, Чернігів, Ніжин, Новобогородицьк, Сергіївськ, Кам'яний Затон, Білгород, Охтирка, Богодухів, Мурахва, Сінне, Болхів, Суми, Краснопілля, Межиріччя, Золочів, Буромля, Рубльовка, Городне, Суджа, Лебедян, Миропілля, село Вена, Білопілля, Ольшанка, Сєвеськ, Курськ, Мценськ, Путивль, Карачів, Кроми, Рильськ, Брянськ, Орел, Новосил і ін.²⁵

Таке реформування сталося незважаючи на те, що ще напередодні особисто Петро I офіційно називав новообраного гетьмана І. Скоропадського "верным подданным" його "войска Запорожскаго обеих сторон Днепра"²⁶.

Водночас сюзерен визначив Гетьманщину як "Малороссийский край", а її народ відповідно "малороссийским", хоча при цьому зауважив І. Скоропадському, що Карл XII прагнув "изменника Мазепу в Украйне самовластным князем... учинить"²⁷. Характерно й те, що на той

* Назви населених пунктів дані за документом.

²⁵ Об учреждении Губерний и о росписании к ним городов: Именной, объявленный из Ближней Канцелярии, 18 декабря // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. IV: 1700-1712. – № 2218. – С. 436.

²⁶ О бежавших с изменником Мазепою малороссийских старшинах и всякого звания людях, о прощении их и возвращении им имущества и чинов, если оставив шведов прибегнут с раскаянием к российскому государю и о наказании их в противном случае смерти: Грамота гетману Ивану Скоропадскому, 7 ноября // Там само. – № 2211. – С. 425.

²⁷ О вооружении противу короля шведскаго и о предостережении малороссийского народа от коварных обещаний изменника гетмана Мазепы: Грамота малороссийскому народу, 9 ноября // Там само. – № 2212. – С. 426.

період міста Стародуб, Почеп, Погар і Новгород-Сіверський він однозначно назвав українськими. Проте мине час і більшість з них якимсь дивом стануть "російськими". А тоді: "...Король шведской непрестанной здесь свой ущерб в войсках своих, и когда Стародуб, Почеп и Погар и Новгород Северской, по введении во оные гарнизонов, не дерзал добывать, принужден в целости и не зацепляя оставить, потеряв при Стародубе и *впрочих местах в Украине* несколько тысяч человек, которых как великороссийскія наши войска, так и верные наши подданные малороссийскаго народа жители, побили и в полон побрали..."²⁸

Створення Київської губернії відбувалось одночасно з вилученням з її складу і долученням до Азовської губернії окремих населених пунктів. Так, в указі "Об учреждении губерній" читаємо: в "Азовскую губернію приписаны в Розряде из Киевской губернии города Изюмского полка для того, что Изюм с другими городами все Азовской губернии: Бишкин, Печенега, Андреевы Лозы, Острополье, Бульклея, Белской, Верхососенск, всего 52 города"²⁹.

Незважаючи на вкрай агресивну й деструктивну політику стосовно України, Петро I, всупереч дійсності, намагався переконати її населення в своїй безмірній лояльності: "...И можем непостыдно рещи, что некоторый народ под солнцем такими свободами и привиліями и легкостію похвалитися не может, как по нашей царского величества милости, малороссийской, ибо ни единого пенязя в казну нашу, во всем Малороссийском краю, с них брать мы не повеливаем; но милостиво их призираем, с своими войски и иждивении, Малороссийской край, святыя православныя церкви и монастыри, и города и жилища их, от бусурманскаго и еретическаго наступления оборонцем". І далі цар гарантував: "тем кто... убыток потерпел, милостію своею наградить..."³⁰

Між тим загальновідомо, що Петро I в середині 80-х років XVII ст. насильно ліквідував Київську патріархію, підпорядкувавши українські церкви Московському патріарху (замість Константинопольського), а в ході Північної війни нещадно використовував людські й матеріальні ресурси Гетьманщини, знищував численні населені пункти, жителі яких чинили опір його військам.

Аж ніяк не поліпшили становище Української держави так звані "Решетилівські (просительні) статті", з якими на ім'я сюзерена звернувся новообраний гетьман, а у відповідь на них отримав "Решительного указа" від 17 липня 1709 р. Зокрема, пункт 4 передбачав відторгнення м. Котельва від Гадяцького полку і приєднання до Слобожанщини (Охтирського полку). Щодо ситуації з цим містом І. Скоропадський наголосив: воно завжди належало до Гадяцького полку. Проте цар однозначно відмовив, формулюючи своє рішення

²⁸ Там само. – С. 428.

²⁹ Там само. – С. 438.

³⁰ Там само. – С. 430-431.

так: "...А местечко Котелва, понеже оно по докучному от тех жителей е.ц.в. челобитью, дабы быти им для близости и удобства в присудстве Ахтырского полка, от е.ц.в. к тому полку определено в ведение; того ради того е.ц.в. указу ныне уже отменить не возможно"³¹.

Як бачимо, уряд Московії, користуючись будь-якою нагодою, перекроював кордони Гетьманщини за власним розсудом.

Пункт 5 "Резолюцій" назвав запорожців "бунтівниками", що фактично визначало їх становище поза законом, а російським воєводам офіційно дозволяв "по давньому обычаю, в Украине пребывающим", за згодою місцевої старшини, "интересоваться" внутрішнім життям українців. Пункт 13 підпорядковував гетьмана міністрам Малоросійського приказу. Персонально І. Скоропадський іменувався як "подданный его царского величества обоих сторон Днепра гетман со всем войском Запорожским"³².

У Полтаві ж було вирішено залишити "великоросійські" гарнізони й поширити підпорядкованість їхньому керівництву на місцевих жителів. Схоже зазнала значна кількість населення Полтавщини, "ибо большая часть городов того полка были в бунте обще с запорожцами; того ради опасно оной, яко крайний город (Полтаву – О.Г.), без гарнизона оставить, дабы те же бунтовщики запорожцы с единомышленники своими не учинили паки какого возмущения"³³.

Як своєрідний додаток до "Решительных резолюцій", очевидно, слід розглядати "Статьи государя Петра I явныя и тайныя ближнему стольнику, Андрею Измайлову, каким образом ему поступать в советах, находясь при гетмане Иване Скоропадском" від 18, 27 і 30 липня того ж року. Вони визначали в черговий раз землі Війська Запорозького, як "Малоросійський край", де царський резидент (перший за порядком у тексті) "обще" з гетьманом зобов'язувались утримувати все населення і, в першу чергу, "бунтовщиков" запорожців "в тишине и в покорении к великому государю" (п. 1). Усіх "своевольцов" наказувалось "икоренять", не дозволяти їхнього поселення в одному місці, особливо в межах Січі (п. 2). Пункти 3-10 передбачали здійснення зовнішньої політики Скоропадським під безпосереднім наглядом А. Измайлова й з відома (згоди) сюзерена. Гетьманською резиденцією, замість розореного, а потім спаленого Батурина, призначався Глухів³⁴.

Як бачимо, і "Решительный указ", і "Статті", надані Измайлову, продовжували попередню політику царського уряду, спрямовану на скасування "давніх прав і вольностей" українців, перетворення їх колись автономної держави на типovu "окраїну" Московії.

³¹ Высочайшие Резолюции – на просительные статьи гетмана Скоропадского, 17 июля // Там само. – № 2235. – С. 458.

³² Там само. – С. 458-461.

³³ Там само. – С. 459.

³⁴ Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 228-231.

Опосередковано Лівобережної України, її території та населення, стосувався іменний указ від 12 лютого 1710 р., хоча він адміністративно й не "накладався" на всю Гетьманщину. Безпосередньо в указі наказувалось усім губернаторам до кінця року переписати в своїх губерніях (отже й у Київській) селян і "дворових людей" обох статей "по головам" окремо, а отримані статистичні дані за особистими підписами передати до уряду³⁵.

П. Орлик – гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710-1714), а також володар булави в еміграції (1714-1742), бачачи постійну загрозу територіальній цілісності Гетьманщини з боку Московії, намагався протистояти цьому за будь-яку ціну, йшов на компроміс з багатьма іноземними правителями аби долучити їхні армії до спільної боротьби. Його позицію в цьому аспекті чітко зафіксували так звані "Пакти й конституції, законів та вольностей Війська Запорозького...", укладені в Бендерах 5 квітня 1710 р., після відомих подій, пов'язаних з поразкою І. Мазепи³⁶. Зокрема в пункті 2 документа наголошено на тому, що будь-яка держава функціонує й зміцнюється завдяки недоторканості кордонів, а тому відстоювалась ідея збереження "нашої батьківщини, Малої Русі" у своїх межах, затверджених угодами Речі Посполитої, Порти Оттоманської та Московського царства, насамперед тих, що по річці Случ, які визнані за правління Б. Хмельницького "як володіння гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданю Польською Річчю Посполитою і навічно встановленні та підтвержені силою договорів". Причому гарантію стабільності й недоторканості кордонів брали на себе гетьман України і король Швеції, але в разі "щасливого" завершення війни. На майбутнє передбачалось, щоб шведські королі здійснювали "охорону" України, як її протектори, а саме дбали про недоторканість кордонів, законів і привілеїв, забезпечили "справедливе відшкодування всіх збитків заподіяних" збройною силою Московського царства³⁷.

³⁵ О переписи губернаторам всякому в своей губернии крестьянских дворов и дворовых людей: Именной, 12 февраля // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. IV. – № 2253. – С. 478.

³⁶ Документ використано в перекладі з оригіналу латиною на українську мову за виданням: "Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах" // Вісник Київського університету: історико-філологічні науки. – К., 1991. – Вип. 2. – С. 7-23. текст "Конституции П.Орлика" "руською" (діловою мовою) видрукував О. Бодянский у "Чтениях имп. о-ва истории и древностей рос. при Моск. ун-те. – М. 1859. – Кн. 1. – С. 242-253.

* Йдеться, про положення Зборівського миру та трактату від 8 серпня 1649 р., який офіційно визначив кордони Гетьманщини в межах Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств.

³⁷ Там само. – С. 11.

Особливо важливим виявився пункт 2, де дано оцінку діям "москалів" на Придніпров'ї, а також змальовано перспективу взаємовідносин України – Московії – Швеції. Конкретно йдеться про таке: "Наскільки Військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленними героїчними діяннями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджене багатьма привілеями і благодіяннями для загальної і своєї власної вигоди. Однак коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташовану на Дніпрі*, що стало перешкодою у рибних ловах та полюванні** згаданому Війську Запорозькому і завдало йому збитків***, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська – Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марса. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, насильно захоплені москалями) ясно-вельможний гетьман муситиме під час мирних переговорів його священної королівської величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність..., і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст і сіл із оговореним строком слобод і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володіння Війська Запорозького"³⁸.

В черговий раз постало питання про м. Терехтемирів (Трахтемирів), який "за давнім правом власності" мав бути повернутий із "московського рабства" Низовому Війську Запорозькому разом "з усіма прилеглими землями і переправою" біля нього через Дніпро (пункт 5)³⁹.

Безпосередньо про статус Києва йшлося в пункті 13: "Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися гетьманською владою"⁴⁰.

В період російсько-турецької війни 1710-1713 рр. знову досить гостро постало питання про Правобережжя. Після невдалого Прут-

* У цілях контролю за діями Війська Запорозького уряд Московії за участю І. Мазепи наказав збудувати на р. Самара Богородицьку фортецю, а на лівому березі Дніпра – Кам'янозатонську.

** А також частих непорозумінь між козаками та російськими вояками, навіть збройних конфліктів.

*** За деякими даними, збитки лише для запорожців досягали десятків тисяч рублів.

³⁸ Пакти й конституції, законів та вольностей Війська Запорозького... – С. 12-13.

³⁹ Там само. – С. 13.

⁴⁰ Там само. – С. 19.

ського походу в Молдову в 1711 р. Петро I змушений був вивести з регіону свої війська й відмовитися від претензій у майбутньому на ці землі⁴¹. Вони переходили в повну власність королівської влади. В зв'язку з цим у краї ліквідувався полковий устрій й відновлювався попередній польський. Розпочався масовий переселенський рух на лівий берег Дніпра. В іменному указі від 23 вересня 1711 р. наказувалося білоцерківському полковнику А. Танському: "Тамошним же полковникам с полковою, сотенною и рядовою козацкою старшиною, с женами и детьми их и с их движимими пожитки на жилища перейти в Малую Россию, в тамошние полки, где кто пожелает"⁴². Так, дещо неприродно, за наказом "згори", значна частина правобережного населення і, зокрема, старшина, "вливалися" до населення Гетьманщини. Наприклад, відомий на той час чигиринський полковник Гнат Галаган – учасник Північної війни, один з царських пособників при руйнуванні Запорозької Січі 14 (25) травня 1709 р., коли територія Чигиринського полку відійшла до Речі Посполитої, відразу був призначений прилуцьким полковником⁴³. Дещо пізніше відкрилось багато нових митниць у Білоруській, Псковській та Могилівській губерніях, через що деякі з митниць на Лівобережжі були перенесені в інші місця або ліквідовані (1712 р.)⁴⁴.

Тим часом П. Орлик власні політичні плани намагався наполегливо реалізувати. Так, наприкінці січня 1711 р. під його орудою козацькі полки в складі об'єднаної українсько-татарсько-польської армії здійснили ряд збройних заходів, спрямованих на звільнення Правобережжя від московського підпорядкування. З цією метою поблизу Рашкова антиросійське угруповування (близько 4 тис. запорожців на чолі отамана К. Гордієнка, від 20 до 30 тис. буджацьких і білгородських татар, 2 тис. польських вояків) перетнуло Дністер. Унаслідок вдало завершеного походу власне П. Орлик зміг перепідпорядкувати під свою зверхність порівняно велику територію в межах Немирів – Вінниця – Брацлав. Тоді ж він офіційно звернувся до І. Скоропадського з пропозицією докласти максимум спільних зусиль, щоб Україна нарешті стала б "назавше самостійною державою". Проте лівобережний володар булави в черговий раз відмовився від такого заходу, не наважуючись відверто виступити проти жорстокого та мстивого Петра I. Він добре пам'ятав про спалений Батурич. Навпаки, проти армії П. Орлика він організував військові загопи під орудою генерального осавула І. Бутовича. Проте в березні гетьманські вояки були розбиті під Лисянкою, а правобережні полки об'єдналися під владою П. Орлика⁴⁵.

⁴¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1962. – Т. XI. – Вып. 1. – С. 325.

⁴² Там само. – М., 1964. – Т. XI. – Вып. 2. – С. 150-151, 243.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 1.

⁴⁴ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6362. – Арк. 28.

⁴⁵ Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С. 135, 186.

Однак успіхи П. Орлика виявилися доволі тимчасовими. 5 березня 1712 р. Ахмед III видав на його ім'я "привілей", згідно якого за правобережним гетьманом закріплювалась територія на правому березі Дніпра, а Лівобережжя визнавалось володінням царя. З такою ситуацією П. Орлик категорично не погоджувався і пояснював це так: "...Якщо нам тепер, віддають лише цю пустелю, а Лівобережну, заселену, залишають під московським пануванням, то що ж це тоді за визволення? Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого з'єднав зброю Війська Запорозького із зброєю й. в. шведського короля і разом з й. в. пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того щоб зробити самостійною всю Україну, і передовсім Лівобережну..." А далі він наголосив, що не можна володіти Правобережжям без Києва: "ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не можуть"⁴⁶.

Незабаром під владою П. Орлика опинилось Правобережжя з резиденцією в Немирові (потім її перенесли до Чигирина), на території якого поступово почали зміцнюватися Корсунський, Уманський і Чигиринський полки. Проте і цей процес виявився недовготривалим. 22 квітня 1714 р. між урядами Туреччини та Польщі було укладено угоду, за якою Правобережна Україна повністю перейшла під корону короля Речі Посполитої, що на практиці ознаменувало собою крах усіх самостійницьких планів П. Орлика.

Після цих подій царський уряд видав кілька розпоряджень, де категорично заборонялося переселятися мешканцям Лівобережжя на Правобережжя (тобто юридично визнавалися попередні межі Української держави з Річчю Посполитою кінця XVII ст., до подій, пов'язаних з повстанням Палія). Проте українці на обох берегах Дніпра мало звертали увагу на такого роду укази, й їх мігрування продовжувалося протягом усього XVIII ст.

У 1719 р. помітно активізувалися зазіхання представників московського уряду на Сіверщину. Так, І. Скоропадський тоді змушено "подарував" всевладному кн. О. Меншикову Почепську волость, яку фаворит сюзерена фактично перетворив на свою власність. Як засвідчило цей факт "Краткое описаніи Малороссіи", "князь Меншиков заехал межею до Почепа, маетности своей, прежде того от гетмана Скоропадского ему наданной, две сотни: Мглинскую и Бокланскую и часть Стародубовской, и за тое великую ссору и тяжбу гетман с князем имел, а особливо за завладение почепских козаков в подданство"⁴⁷.

На практиці такі дії О. Меншикова можна розцінювати як намагання відчуження певної території Гетьманщини і долучення її до володінь Московії.

⁴⁶ Цит. за : Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С. 257.

⁴⁷ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 305.

Своїм указом від 5 жовтня 1720 р., ніби мимохідь, Петро I заборонив Києво-Печерському та Чернігівському монастирям іменуватися ставропігією Константинопольського патріарха, а також наклав вето на видрук у друкарнях цих обителів книг світського змісту, тобто українською мовою, бо на його думку, їх "печатают несогласно с великороссийскими печатями, которые со мноюю противностью Восточной церкви". А головне: "вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатають", – наголосив він⁴⁸.

Іменний указ від 29 квітня 1722 р. перепорядкував Гетьманщину Сенату: "Малороссии быть в ведении Сенатском", – зазначено в ньому⁴⁹. Тоді ж було роз'яснено володарю булави про причини заснування в Глухові Малоросійської колегії, водночас підтверджено давні права українців, наданих як Б. Хмельницьким, так і іншими по ньому гетьманами. Хоча в реальності помітно посилювалась влада російського чиновництва на місцях, зростав визиск, підмінювалось козацьке самоврядування і судочинство, перепрофілювалось збирання значної частини податків не до Військового Скарбу Гетьманщини, а в імперську казну. Зокрема в іменному указі йшлося, по-перше: "В которых больших городех будут наши воеводы, и в тех бы городех, для судов и расправы, были урядники их козацкие и судитца б им по своих правам; а буде кому суд их, козацкой, будет не люб, а похочет дело сие перенесть к воеводе, и в то время тому воеводе меж ими расправу чинить, по своему рассмотрению"; по-друге: "Чтоб в малороссийских городех урядники были обираны к тому достойные, которые должны будут подданными учреждать и доходы всякие в казну отдавать". Однак надалі "указали всякие денежные и хлебне доходы збирать малороссийского народа людем, и отдавать в нашу казну тем людем, кого мы определит указжем..."⁵⁰. На практиці цей задум було реалізовано 16 травня того ж року⁵¹.

У 20-х рр. XVIII ст. помітно посилилась увага царату і до Слобідської України – одного з важливих стратегічних районів. Так, згідно з указом від 14 грудня 1720 р. регіон передано у безпосереднє відання Белгородського воеводи⁵². В 1725 р. Белгородська провінційна канцелярія порушила питання про "осведетельствование" земель

⁴⁸ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 3653. – С. 244-245.

⁴⁹ ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 3989. – С. 668.

⁵⁰ Чтения ОИДР. – М., 1859. – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 316-317.

⁵¹ Об учреждении в Глухове Малороссийской коллегии и о назначении в оную присутствующим бригадира Вельяминова. – С приложением инструкции: Именной, 16 мая // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 4010. – С. 681-684.

⁵² Инструкция или наказ белгородскому воеводе. Об управлении вверенной ему Белгородской провинции, 14 грудня // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VI. – № 3686. – С. 268.

слобідських полків, що межували з російськими⁵³. А вже наступного року геодезист Я. Ісленьов повідомив про видачу "прогонних грошей" та надання підвід для відправки в Сенат креслень і книг з описом прикордонної смуги між Слобожанщиною й власне Росією⁵⁴. В 1730 р. видано сенатський указ про заснування в краї "головних" митниць з метою упорядкування поїздок за кордон і навпаки. Його розіслано для виконання у полкові канцелярії⁵⁵.

Цей період став переломним у долі Гетьманщини. Зі смертю І. Скоропадського Петро I взагалі заборонив вибори гетьмана. Тимчасово призначений на його місце чернігівський полковник Павло Полуботок (1706-1722) був незабаром заарештований за наказом імператора як завзятий "автономіст" і ув'язнений в Петропавлівській фортеці, де дуже швидко помер від моральних і фізичних катувань (18 грудня 1724 р.). На початку 1723 р. видано указ про призначення на полковничі ранги з росіян⁵⁶.

О. Пушкін, поцінуючи закони Петра I, зазначив, що вони були жорстокі, примхливі і, здається, написані батою, ніби вирвалися у нетерпеливого, самовладного поміщика⁵⁷.

На підставі аналізу історико-літературних пам'яток 30-х – 80-х років XVIII ст. сучасний дослідник І. Дзира дійшов висновку про те, що, незважаючи на політичний кордон, між жителями Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини завжди існувала глибока культурна, суспільна й економічна єдність. При цьому патріотично налаштовану старшину ніколи не полишала думка щодо територіального об'єднання полків під гетьманським регіментом⁵⁸.

Водночас слід констатувати: будь-які суспільні, політичні чи територіальні реформування царського уряду за правління Петра I були спрямовані не на користь українцям і повсюдно обмежували їх автономний статус і соціальні права. Поступово порушувались вироблені в ході Національної революції та Визвольної війни норми суспільного буття та привілеї вільного козацького стану. Фактично на законодавчому рівні закладалось підґрунтя для подальшого знищення цілісної самобутньої полково-сотенної системи управління в Гетьманщині.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф. 1721. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 202.

⁵⁴ Там само. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 1-3.

⁵⁵ Там само. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 739. – Арк. 2-22.

⁵⁶ Об объявлении малороссиянам, что в малороссийские полки назначаются полковники из русских: Именной, объявленный кабинет-секретарем Макаровым, 27 февраля // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. VII. – № 4173. – С. 26.

⁵⁷ *Пушкін А. С.* Полное собрание починений. – М.-Л., 1948. – Т. IX. – С. 413.

⁵⁸ *Дзира І.* Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006 – С. 254.

ГУРЖИЙ А. Границы Гетманщины в XVIII в. в картографическом и территориальном измерениях. В статье с помощью методологического инструментария исторической картографии рассматривается проблема формирования границ этнических украинских земель в XVIII в. Акцент сделан на исторических аспектах общественных, политических и территориальных реформ царского правительства, ориентированных на нивелирование автономного статуса Гетманщины и социальных прав украинцев.

Ключевые слова: границы, территориальная целостность, автономный статус, социальные права, Гетманщина.

GURZHIY O. The Boundaries of the Cossack Hetmanate in the XVIII century in and Mapmaking and Territorial Dimensions. In the article with the help of historical cartography author deals with the problem of shaping the boundaries of ethnic Ukrainian lands in the XVIII century. Attention is focused on the historical aspects of social, political and territorial reforms of the tsarist government, aimed at leveling the autonomous status of the Cossack Hetmanate and social rights of Ukrainians.

Keywords: borders, territorial integrity, the autonomous status, social rights, Cossack Hetmanate.

References

- Andrusiak Mykola. (1938). *Mazepa i Pravoberezhzhia*. L'viv. [in Ukrainian].
- Arhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Komissiej dlya razbora drevnih aktov, sostoyashchej pri kievskom, podol'skom i volynskom general-gubernatore*. 1868. (P. 3. Vol. 2.). Kiev. [in Russian].
- Grabyanka Grigoriy. (1854). *Letopis'*. Kiev. [in Russian].
- Hurzhiy O.I. & Chukhlib T.V. (1999). *Het'mans'ka Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Dzyra I. (2006). *Kozats'ke litopysannia 30-kh – 80-kh rr. XVIII st.: dzhereloznavchij ta istoriohrafichnyj aspekty*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Diadychenko V.A. (1952). Uchast' ukrains'kykh kozats'kykh polkiv v azovodniprov's'kykh pokhodakh 1695-1696 rr. *Naukovi zapysky Instytutu istorii Ukrainy AN URSS, 4*, 158-186. [in Ukrainian].
- Istochniki malorossijskoj istorii, sobrannye D.N. Bantysheva-Kamenskij i izdannye O. Bodyanskij*. 1859. (Vol. 2.). Moskva. [in Russian].
- Kord Ven'iamyn. (1930). Materialy z Stokhol'm's'koho derzhavnogo arkhivu do istorii Ukrainy druhoj polovyny XVII – poch. XVIII st. *Ukrains'kyj arkheohrafichnyj zbirnyk VUAN*. Vol. 3. [in Ukrainian].
- Kostomarov N.Y. (1992). *Mazepa*. Moskva. [in Russian].
- Kraj kozats'kyj. Dovidnyk z istorii Lysianschyny*. (2004). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Kratkoe opisanie Malorossij. In *Letopis' Samovidtsa*. (1878). Kiev. [in Russian].
- Lazarevskij A.M. (1888). *Opisanie staroj Malorossii: Materialy dlya istorii zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya*. Vol. 1: Polk Starodub's'kij. Kiev. [in Russian].

Mironov B.N. (1985). *Hlebnye ceny Rossii za dva stoletiya (XVIII-XIX vv.)*. Leningrad. [in Russian].

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii. (1830). Vol. 2, 4, 6. St. Peterburg [in Russian].

Pakty j konstytutsii zakoniv ta vol'nostej Vijs'ka Zaporoz'koho mizh iasnovel'mozhnym panom Pylypom Orlykom, novoobranym Het'manom Vijs'ka Zaporoz'koho, ta mizh starshynoiu, polkovnykamy, a takozh nazvanym Vijs'kom Zaporoz'kym, pryjniati publichnoiu ukhvaloiu obokh storin i pidtverdzhzeni na vil'nykh vyborakh vstanovlenoiu prysiahoiu nazvanym iasnovel'mozhnym het'manom, roku Bozhoho 1710, kvitnia 5, pry Benderakh. (1991). *Visnyk Kyivs'koho universytetu: istoriko-filolohichni nauky*. (2), 7-23. [in Ukrainian].

Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo. (1962). Vol. XI. (1). Moskva.

Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo. (1912). Vol. 6. St. Peterburg. [in Russian].

Pushkin A.S. (1948). *Polnoe sobranie sochinenij*. Vol. IX. Moskva-Leningrad. [in Russian].

Radians'ka entsyklopediia istorii Ukrainy. (1972). Vol. 4. Kyiv: AN URSR. [in Ukrainian].

Serhiienko H.Ya. (1963). *Vyzvol'nyj rukh na Pravoberezhnij Ukraini v kintsii XVII i na pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

Sovetskaya istoricheskaya enciklopediya. (1969). Vol. 12. Moskva. [in Russian].

Solov'ev S.M. (1962). *Istoriya Rossii s drevnejshih vremen*. (VII). Moskva. [in Russian].

Stanislavs'kyj V. Vzaiemyny Ivana Mazepy z Semenom Paliem ta ukrains'ko-pol'ski stosunky na Pravoberezhnij Ukraini. (2008). *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi*. (8), 316-336. [in Ukrainian].

Terlets'kyj Omelian. (1924). *Istoriia Ukrains'koi derzhavy*. Vol. 2: Kozats'ka doba. L'viv. [in Ukrainian].

Ukrains'ka radians'ka entsyklopediia. (1963). Vol. 12. Kyiv. [in Ukrainian].

Chteniya imperatorskogo obshhestva istorii i drevnostej rossijskix pri Moskovskom universitete. (1859). Issue. 1. P. 2. Moskva. [in Russian].

Chukhlib T. (2000). Semen Palij. In *Istoriia Ukrainy v osobakh: Kozachchyna*. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].

Shelukhyn S. (1936). *Ukraina – nazva nashoi zemli z davnikh chasiv*. Praha, (Reprint: (1992). Drohobych: Beskyd). [in Ukrainian].

Yuzefovich T.P. (1869). *Dogovory Rossij s Vostokom, politicheskie i torgovye*. St. Petrburg. [in Russian].